

पायुर्भारद्वाजः। (संग्रामाशिषः) १ वर्म, २ धनुः, ३ ज्या, ४ आर्त्नी, ५ इषुधिः, ६ (पूर्वार्धः) सारथिः, ६ (उत्तरार्धः) रश्मयः, ७ अश्वाः, ८ रथः, ९ रथगोपाः, १० ब्राह्मण-पितृ-सोम-द्यावापृथिवी-पूषाणः, ११-१२, १५-१६ इषवः, १३ प्रतोदः, १४ हस्तघ्नः, १७ युद्धभूमि-कवच-ब्रह्मणस्पत्यादयः, १८ वर्म-सोम-वरुणाः, १९ देवब्रह्माणि। त्रिष्टुप्, ६, १० जगती, १२, १३, १५, १६, १९ अनुष्टुप्, १७ पङ्क्तिः

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थै।

अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ ६.०७५.०१

समदाम्- समराणाम्। उपस्थे- उपस्थाने। यत्- यदा। वर्मी- कवची। याति- गच्छति तदा। तस्य। प्रतीकम्- रूपम्। जीमूतस्य- मेघस्य। इव। भवति- अस्ति। अनाविद्धया- अबाधितेन। तन्वा- देहेन। त्वम्। जय- जयं प्राप्नुहि। सः- असौ। वर्मणः- कवचस्य। महिमा। त्वा- त्वाम्। पिपर्तु- रक्षतु ॥१॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदौ जयेम।

धनुः शत्रौरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशौ जयेम ॥ ६.०७५.०२

धन्वना- धनुषा। गाः- गन्तृन्। जयेम। आजिम्- युद्धम्। जयेम। धन्वना। तीव्राः- उद्गूर्णाः। समदः- मदयुक्ताः सेनाः। जयेम। धनुः। शत्रोः- वैरिणः। अपकामं कृणोति- कामस्यापायं करोतु। धन्वना- धनुषा। सर्वाः। प्रदिशः। जयेम ॥२॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना।

योषेव शिङ्के वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ६.०७५.०३

धन्वन्- धनुषि। वितता- विस्तृता। समने- समरे। पारयन्ती- पारं नयन्ती। ज्या- मौर्वी। इयम्- एषा। वक्ष्यन्तीव। कर्णम्। गनीगन्ति- आगच्छति। सखायम्- स्वमित्रभूतम्। प्रियम्- प्रियतमम्। परिष्वजाना- आलिङ्गन्ती। योषेव- नारीव। शिङ्क्ते- शब्दं करोति ॥३॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे।

अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्ती इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥ ६.०७५.०४

ते- धनुष्कोटयौ । समनेव योषा- सहृदया नारीव । आचरन्ती । मातेव पुत्रम्- जननी वत्समिव ।
उपस्थे- उपस्थाने । बिभृताम्- धारयेताम् । संविदाने- सम्यक् जानन्त्यौ । आर्त्ती- गच्छन्त्यौ । ऋ
गतौ । इमे- धनुष्कोटयौ । विष्फुरन्ती- विष्फुरन्त्यौ । अमित्रान् शत्रून्- स्नेहरहितान् विरोधिनः ।
अप विध्यताम् ॥४॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य।

इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ६.०७५.०५

बह्वीनाम्- प्रभूतानामिषूणाम् । पिता- पालकः । अस्य- एतस्य इषुधेः । पुत्रः बहुः- सूनवो बहवः ।
सूनव इषव एव । समना- समरम् । अवगत्य- आगत्य । चिश्चा कृणोति- चिश्चाशब्दं करोति ।
प्रसूतः । इषुधिः । सङ्काः- सह शब्दायमानाः । पृतनाः- सेनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे- योद्धुः पृष्ठभागे ।
निनद्धः- निबद्धः । जयति ॥५॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६.०७५.०६

सुसारथिः । रथे । तिष्ठन् । यत्रयत्र । कायते- इच्छति । तत्र तत्र । पुरः- अग्रतः । वाजिनः- अश्वान् ।
नयति- प्रापयति । अभीशूनाम्- रश्मीनाम् । महिमानम्- माहात्म्यम् । पनायत- स्तुत । पश्चात्-
सारथिसङ्कल्पानन्तरम् । मनः अनु- सारथिमनोनुकूलम् । रश्मयः । यच्छन्ति-
अश्वान्नियच्छन्ति ॥६॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः।

अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्क्षिणन्ति शत्रून्पव्ययन्तः ॥ ६.०७५.०७

तीव्रान्। घोषान्- रवान्। वृषपाणयः- वर्षकाः। अश्वाः- तुरगाः। रथेभिः- रथैः। सह।
वाजयन्तः- बलं कुर्वन्तः। कृण्वते- कुर्वन्ति। प्रपदैः- पद्भिः। अमित्रान्- विरोधिनः।
अवक्रामन्तः- आक्रममाणाः। शत्रून्- रिपून्। अनपव्ययन्तः- अपलायमानाः। क्षिणन्ति-
हिंसन्ति ॥७॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म।

तत्रा रथमुप शगमं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ६.०७५.०८

अस्य- एतस्य। हविः- हव्यम्। रथवाहनम्। यत्र। अस्य। वर्म- कवचम्। आयुधम्- प्रहरणम्।
निहितम्- स्थापितम्। तत्र। रथम्। शगमम्- सुखकरम्। सुमनस्यमानाः- शोभनचित्ताः। वयम्।
विश्वाहा- सर्वदा। उप सदेम- उपगच्छेम ॥८॥

स्वादुषंसदः पितरौ वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः।

चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ६.०७५.०९

स्वादुषंसदः- स्वादुनि अन्ने सीदन्तः। वयोधाः- हव्यधारकाः। कृच्छ्रेश्रितः- कृच्छ्रेषु धर्मं श्रिताः।
शक्तीवन्तः- प्रहरणवन्तः। गभीराः- गम्भीराः। चित्रसेनाः- नानासेनाः। इषुबलाः- अस्त्रबलाः।
अमृध्राः- अहिंस्याः। सतोवीराः- सत्यवीराः। उरवः- विस्तीर्णाः। व्रातसाहाः-
शत्रुसमूहाभिभावुकाः। पितरः- पालकाः ॥९॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा।

पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत ॥ ६.०७५.१०

ब्राह्मणासः- उपासका मेधाविनो मन्त्रवन्तः। पितरः- पालकाः। सोम्यासः- सौम्याः। नः-
अस्मभ्यम्। अनेहसा- अदोषे। शिवे- मङ्गले। द्यावापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। पूषा- पोषकः सूर्यः।
नः- अस्मान्। दुरितात्- अघात् दुःखात्। पातु- रक्षतु। ऋतावृधः- हे ऋतवर्धका देवाः। रक्ष-
रक्षत। नः- अस्मान्। अघशंसः- पापी। मार्किः- मा। ईशत- ईशिष्ट ॥१०॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्मं यंसन् ॥ ६.०७५.११

सुपर्ण- शोभनपर्णम् । वस्ते- धारयति । अस्याः- एतस्या इषोः । दन्तः । मृगः- शत्रून् मागति ।

गोभिः- ज्यासम्बद्धेति सायणः । प्रसूता- प्रेरिता । पतति । यत्र । नरः- नेतारः । सम्- सङ्गत्य च ।

वि च- पृथक् च । द्रवन्ति- चरन्ति । तत्र । अस्मभ्यम्- नः । इषवः । शर्म- क्षेमम् । यंसन्-

यच्छन्तु ॥११॥

ऋजीते परि वृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्मं यच्छतु ॥ ६.०७५.१२

ऋजीते- ऋजुगमने । नः- अस्मान् । परि वृद्धि- परितो वर्धय । नः- अस्माकम् । तनूः- देहः ।

अश्मा । भवतु । सोमः- रसाधिदेवता । नः- अस्मभ्यम् । अधि ब्रवीतु- उपदिशतु । अदितिः-

अखण्डप्रकृतिः । शर्म- मङ्गलम् । यच्छतु- ददातु ॥१२॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्समत्सु चोदय ॥ ६.०७५.१३

एषाम्- एतेषामश्वानाम् । सानु- उच्छ्रितप्रदेशम् । प्रचेतसः- प्रकर्षचेतनाः । आ जङ्घन्ति- आघ्नन्ति ।

जघनान्- - जघनानि । उप जिघ्रते- आघ्नन्ति । अश्वाजनि- अश्वक्षेत्रि कशे । अश्वान्- तुरगान् ।

समत्सु- समरेषु । चोदय- प्रेरय ॥१३॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहु ज्याया हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमाँसं परि पातु विश्वतः ॥ ६.०७५.१४

अहिः- सर्पः । इव । भोगैः । बाहुम्- बाहूपलक्षितप्रकोष्ठम् । पर्येति- परिवेष्टयति । ज्यायाः-

ज्याहेतुकाम् । हेतिम्- हिंसाम् । परिबाधमानः- नाशयन् । हस्तघ्नः- हस्तसमीपे वर्तिनि प्रकोष्ठे

स्थितः सन् ज्यया हन्यते इति हस्तघ्नः । पुमान्- वीर्ययुक्तः । विश्वा- सर्वाणि । वयुनानि- ज्ञानानि ।
विद्वान्- जानन् । विश्वतः- सर्वतः । पुमांसम्- एनं पुरुषम् । परि पातु- परिरक्षतु ॥१४॥

आलाक्ता या रुरुशीर्ष्यथो यस्या अयो मुखम् ।

इदं पर्जन्यरेतस इष्वै देव्यै बृहन्नमः ॥ ६.०७५.१५

आलाक्ता- आलेन विषेण अक्ता । रुरुशीर्ष्णी- हन्तृशिरस्का । अर्तेः हिंसाकर्मणो रुरुशब्दोत्पत्तिरिति
सायणः । यस्याः । मुखम्- वदनम् । अयः- अयोमयम् । पर्जन्यरेतसे- वृष्टिमूलायै । इष्वै । देव्यै-
लीलावत्यै । इदम्- एतत् । बृहत्- महत् । नमः ॥१५॥

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामित्रान् पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ ६.०७५.१६

ब्रह्मसंशिते- मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते । शरव्ये- शत्रुनाशिनि । अवसृष्टा- विसृष्टा । परा पत- परागच्छ ।
गच्छ । अमित्रान्- शत्रून् । प्र- प्रकर्षेण । पद्यस्व- आग्राहि । अमीषाम्- शत्रूणां मध्ये । कं चन-
कमपि । मा । उत् शिषः- अवशिष्टं कुरु ॥१६॥

यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ ६.०७५.१७

यत्रा । बाणाः- इषवः । विशिखाः- तीक्ष्णाः । कुमाराः- तरुणा वीराः । इव । सम्पतन्ति । तत्र ।
नः- अस्मभ्यम् । ब्रह्मणस्पतिः- मेधामन्त्राधिपतिः । अदितिः- अखण्डप्रकृतिः । विश्वाहा- सर्वदा ।
शर्म- मङ्गलम् । यच्छतु- ददातु ॥१७॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ ६.०७५.१८

ते- तव । मर्माणि । वर्मणा- कवचेन । छादयामि- आच्छादयामि । राजा- रज्जकः । सोमः । त्वा-
त्वाम् । अमृतेन । अनु वस्ताम्- आच्छादयतु । उरोर्वरीयः- उरुतरं सुखम् । ते- तव । वरुणः-

ऋताधिदेवता । कृणोतु- करोतु । जयन्तम्- जयशीलम् । त्वा- त्वाम् । देवाः । अनु मदन्तु-
अनुहृष्यन्तु ॥१८॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ठो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ ६.०७५.१९

यः । नः- अस्माकम् । स्वः- स्वकीयः । अरणः- अरममाणः शत्रुः । यश्च । निष्ठः- दूरस्थः ।
जिघांसति- हन्तुमिच्छति । तम् । सर्वे देवाः । धूर्वन्तु- हिंसन्तु । मम- मे । अन्तरम्- निवारकम् ।
वर्म- कवचम् । ब्रह्म- मन्त्रः ॥१९॥

अथ प्रतीकविचारः । इदं पर्जन्यरेतस इष्वै देव्यै बृहन्नम इति श्रुतेरिषवः पर्जन्यकारणभूता आहुतय
एव । तज्जननी पृथिवी इषुधिः । धनुर्यज्ञः । यज्ञधनुषि आहुतीनां सन्धानं कृत्वा वृत्राणि वृष्ट्यावरणानि
सूर्यरश्म्यावरणानि वा वेद्धव्यानि । अनेन समरेण उदकवृष्टेर्वा सूर्यरश्मेर्वा लाभः । इत्याधिभौतिकम् ।
अथाध्यात्मिकम् । इषवश्चित्तभावनाः । तदाधारभूता प्रकृतिरिषुधिः । धनुरुपासनं ध्यानं वा । इषुर्न
धन्वन् प्रति धीयते मतिरिति श्रुतेः । ध्यानधनुषि चित्तभावनेषुसन्धानं कृत्वा । वृत्राणि
मूलशक्तिधारावरणानि चिद्रश्म्यावरणानि वा वेद्धव्यानि । अनेन समरेण मूलशक्तिधाराया वा
चिद्रश्मेर्वा लाभः । इत्याध्यात्मिकम् । धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं प्रगृह्य । नियम्य
तद्वागतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमादेन वेद्धव्यं शरत्तन्मयो भवेत् ॥ इत्याथर्वणश्लोकावत्रानुसन्धेयौ । को अद्य युङ्क्ते धुरि गा
ऋतस्य, रथी ऋतस्य नो भवेत्यादिश्रुतेः प्रकृतिनियतिभूतसत्यात्मकर्तमेव रथः
लक्ष्यप्रापकरंहणप्रतीकः । अश्वाः प्राणाः । अश्वाजनि प्रचेतसोश्वान् समत्सु चोदयेति श्रुतेः प्रचेतोभिः
कृता प्राणनियमनशक्तिरेव कशा । इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा
इव सारथेः ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ इति हि
काठकम् । अनया तत्त्वदृष्ट्या इमे मन्त्रा द्रष्टव्याः ।

Dr. Rangraji